

8. Енцикліка папи Пія XI «Non abbiamo bisogno» від 29 червня 1931 року. *Acta Apostolicae Sedis*. Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1931. № 23. Р. 285-312.
9. Пастырская Конституція о Церкви в современном мире (Gaudium et spes). *Документи II Ватиканского Собора*. Москва: Paoline. 2004. С. 447-556.
10. Декларация о религиозной свободе (Dignitatis humanae). *Документы II Ватиканского Собора*. Москва: Paoline. 2004. С. 336-351.
11. Енцикліка папи Іоанна Павла II «Centesimus annus» від 1 травня 1991 року. *Acta Apostolicae Sedis*. Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1991. № 83. Р. 793-867.
12. Юдин А. Тоталитаризм. *Католическая энциклопедия* : В 5 т. Т. 4. / Под ред. В.Л. Задворного. Москва: Изд-во Францисканцев, 2011. 1962 с.
13. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монография. [2-е изд.]. Москва: Аванта +, 2001. 560 с.
14. Римаренко Ю.І. Теоретичні основи етнодержавознавства. *Антологія української юридичної думки*: в 10 т. Т. 10. Київ: Юрид. Книга, 2005. 944 с.
15. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Т. 3. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2001. 792 с.

А.І. Кудряченко

д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України,

директор

ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України»

В.В. Солошенко

к.і.н., доцент,

заступник директора з наукової роботи

ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ АЗЕРБАЙДЖАНУ У ПОСТРАДЯНСЬКУ ДОБУ

Проаналізовані складнощі та успіхи понад тридцятирічного розвитку Азербайджанської Республіки у контексті пострадянських трансформацій, які уможливили не лише подолання викликів та кризових явищ перших років незалежності, а й взяти курс на стійкий соціально-економічний розвиток. В основу цього було покладено стратегію національного лідера Гейдара Алієва щодо консолідації суспільства та зміцнення державних інститутів, подолання сепаратизму і економічних реформ. Окремо розглядається значення припинення воєнного протистояння, збереження і розвитку національної самобутності Азербайджану.

Ключові слова: Азербайджанська Республіка, політична трансформація, пострадянська доба, національна самобутність, воєнне протистояння.

The Features of the Political Transformation of Azerbaijan in the Post-Soviet Period

There are analyzed difficulties and successes of the more than thirty-year development of the Republic of Azerbaijan in the context of post-Soviet transformations, which made it possible not only to overcome the challenges and crisis phenomena of the first years of independence, but also to take a course for sustainable socio-economic development. This was based on the strategy of the national leader Heydar Aliyev regarding the consolidation of society and strengthening of state institutions, overcoming separatism and economic reforms. The significance of ending military confrontation, preservation and development of Azerbaijan's national identity is considered separately.

Key words: the Republic of Azerbaijan, political transformation, post-Soviet period, national identity, military confrontation.

Азербайджанська Демократична Республіка (АДР) постала 28 травня 1918 р. на тогочасних розвалинах Російської імперії. Прикметним уточненням є те становище, що АДР була першою демократичною державою на мусульманському Сході. Проте серйозні виклики тієї історичної доби та турбулентні зміни через неповних два роки спричинили приєднання Азербайджану до російського ареалу, а згодом визначили неоднозначний радянський період розвитку.

Тож у сучасну історичну добу Азербайджанська Республіка пройшла вже понад тридцятирічний шлях незалежного розвитку. У період 1991 – 2021 рр. 28 травня щороку іменувалося в АР як День Республіки. На пленарному засіданні парламенту Азербайджану 15 жовтня 2021 р. було ухвалено новий закон «Про День незалежності». Того ж дня цей закон було затверджено президентом Ільхамом Алієвим. Після затвердження закону попереднє найменування 28 травня – День Республіки – було змінено на День незалежності.

З урахуванням цих та інших чинників вельми слухним є з'ясування засад політичного оновлення незалежного Азербайджану у

пострадянську добу. Більше того, автори зосереджують увагу здебільшого на аналізі політичних трансформацій даного історичного періоду та формуванні засад стійкого розвитку цієї дружньої та історично близької для нас держави.

Загальновідомо, що із кола країн так званої молодшої демократії Азербайджан одна із тих держав, яка протягом крайніх десятиліть стрімко розвивається та за понад тридцятирічний шлях незалежного сходження досягла не лише економічного зростання, а й політичної стабільності та успішних перетворень у всіх царинах буття. Вельми переконливим свідченням успішного поступу стало відновлення у листопаді 2020 р. територіальної цілісності та суверенітету Азербайджанської держави у її міжнародновизнаних кордонах. Азербайджан у цей нелегкий постконфліктний та постпандемічний період вступає у якісно новий етап свого розвитку. Офіційний Баку слушно використовує власні економічні та політичні можливості для реалізації своїх національних інтересів, а також зміцнення регіональних і глобальних позицій. Нині Азербайджан – це загально визнаний лідер в регіоні і надійний партнер на міжнародній арені.

Слід відзначити, що за рівнем соціально-економічного розвитку у складі колишнього Радянського Союзу Азербайджанська РСР відставала від багатьох інших республік величезної держави, випереджаючи лише Центрально-азійські республіки (крім Казахстану) і Молдову. На такий вельми невтішний стан указували й експерти у доповіді ООН 1990 р., коли Азербайджан за індексом розвитку людського потенціалу перебував на 10-му місці серед усіх радянських республік і посідав 62-у позицію серед обстежуваних 173 країн світу. Саме у останні роки існування СРСР та у перші кілька років після його фрагментування, певно, що найтяжчі випробовування випали на долю Азербайджану. Саме величезні соціально-економічні напруження протягом 1988–1995 рр. були характерними ознаками цієї держави.

Серпневий заколот 1991 р. радянської найвищої бюрократії у Москві значно прискорив відцентрові тенденції. У Азербайджанській РСР, як і в інших частинах колишньої наддержави, відбулися значні суспільно-політичні зрушення, а також зміни владно-політичних структур. Верховна Рада АзРСР одностайно прийняла 30 серпня 1991 р. «Декларацію про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», а 18 жовтня – відповідний Конституційний

акт. Політична воля громадян до життя в суверенній державі була підтверджена на всенародному голосуванні 29 грудня 1991 р. 95% населення країни. Відтак Азербайджанська Республіка проголошувалася незалежною, демократичною, світською державою, наступницею Азербайджанської Демократичної Республіки 1918–1920 рр. Згідно з положеннями прийнятого Акту був взятий курс країни на розвиток демократичних механізмів політичного управління, націленість на створення можливостей для максимальної реалізації прав і свобод кожного громадянина. Перед керівництвом новопосталої держави стояли завдання трансформаційних перетворень, практично, у всіх царинах буття. Республіканський загін Компартії пронизував усі державні та адміністративні царини. Новою політичною складовою стало формування у серпні 1988 р. опозиційної партії – Народного фронту Азербайджану. Важливо, що з арештом заколотників у Москві та прийняттям декларацій стосовно державної незалежності колишніх союзних республік, у них події розвивалися досить стрімко. В Азербайджані була розпущена республіканська Компартія, запроваджувався пост президента у якості глави держави. А 2 вересня 1991 р. була проголошена, так звана, Нагірно-Карабаська Республіка. Вже 8 вересня 1991 р. останній керівник ЦК партії Азербайджану – Аяз Муталібов був обраний першим президентом держави. Верховна Рада, будучи вищим законодавчим органом Азербайджанської Республіки, 23 листопада 1991 р. скасувала статус автономії Нагірного Карабаху. Кабінет Міністрів Азербайджанської Республіки став виконавчим і керівним органом над міністерствами та іншими виконавчими органами при президенті Азербайджану.

Ускладнюючим чинником реформування на початку 1990-х рр. був воєнний конфлікт з сусідньою Вірменією, який швидко переріс у затяжну війну. Зі скасуванням Азербайджаном автономного статусу Нагірно-Карабаської області отримав розвій збройний конфлікт між вірменським та азербайджанським населенням області, до того ж Вірменія виступила на боці сепаратистів Карабаху.

Таким чином, у цих вкрай складних умовах проходило становлення нової системи правління в Азербайджанській Республіці. Проте на рубежі 1991–1992 рр., коли політична система, яка зазнавала відчутних трансформацій, а її очільники не спромоглися вибудувати інституційний фундамент політичного управління в нових умовах,

відчутно проявлялася втрата контролю над внутрішньополітичною ситуацією. Низка військових поразок і вторгнення вірменських військ на територію Азербайджану не привели до консолідації національних політичних еліт, натомість, різко загострилося внутрішнє протистояння.

Після лютневої трагедії 1992 р. у м. Ходжали в Нагірному Карабасі і кривавої різанини азербайджанського населення вірменськими військами за підтримки підрозділів 336-го Гвардійського мотострілкового полку військ СНД 6 березня 1992 р. Аяз Муталібов під тиском опозиції вимушено пішов у відставку.

Відтак 7 червня 1992 р. відбулися вперше вибори президента республіки на альтернативних засадах. На виборах за підтримки 59,4% виборців переміг керівник націоналістичного Народного фронту Азербайджану Абульфаз Ельчібей. А кандидат від Демократичної спілки інтелігенції, посів друге місце з 33% голосів.

Проте і новому президенту не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. Криза азербайджанської державності поглиблювалася та перейшла у силове протистояння. Період правління Ельчібея (червень 1992 – червень 1993 рр.) був відзначений подальшою деструктурацією політичної системи. Єдиними значущими політичними кроками Абульфаза Ельчібея були: зміцнення енергетичного партнерства зі США в контексті підготовки «контракту століття», військово-політичне співробітництво з Туреччиною, вихід зі складу СНД, виведення російських військових баз з території Азербайджану і різке посилення антиросійської риторики.

Невдачі у ході військового протистояння і некомпетентність уряду викликали кризу влади та дезінтеграційні процеси, наростання сепаратизму. 24 жовтня 1992 р. прибічники НФА, захопивши будівлі Міністерства внутрішніх справ і телецентру в Нахічевані, спробували здійснити збройний переворот у цій автономії. Проте пред'явлення тогочасним керівником Нахічевані Гейдаром Алієвим ультиматуму, змусило заколотників покинути будівлю МВС.

15 червня 1993 р. головою Міллі Меджлісу – парламенту країни, було обрано Гейдара Алієва. Ця дата відзначається в Азербайджані як День національного порятунку. Попри причетність до радянської номенклатури, Гейдар Алієв користувався серед населення своєї країни повагою і авторитетом. Це, окрім всього іншого, уможливлювало для

нього прийняття навіть непопулярних, але стратегічно важливих рішень державницької спрямованості. Лідер нації керувався національними інтересами, спирався, перш за все, на досвідчених управлінців, господарників, рішуче звільняючи з державних посад популістів та тих політиків, хто не виправдовував довіру [1]. Досвідченому політику і державному діячу Г. Алієву довелося приймати непопулярні рішення стосовно військової агресії Вірменії, а також подолати загрозу громадянської війни й економічну кризу, які призвели практично до паралічу державних інститутів Азербайджану, проводити виважені заходи щодо консолідації суспільства.

У травні 1994 р. президент Гейдар Алієв, незважаючи на втрату контролю над значною частиною території країни, пішов на підписання трьохсторонньої угоди про припинення вогню. Вже 6 травня 1994 р. представники Азербайджану, НКР і Вірменії підписали в Бішкеку за посередництва Росії угоду про припинення вогню, а 12 травня ця угода набрала чинності. У підсумку воєнної агресії вірмен 20% азербайджанських земель – територія Нагірного Карабаху і прилеглих до нього 7 районів, були окуповані та перейшли під контроль Вірменії. Наслідком цього 700 тис. азербайджанців були вимушені полишити рідні домівки і тимчасово були розселені у понад 60 містах і районах Азербайджану.

Важливим досягненням Г. Алієва і доленосною запорукою консолідації та перетворень стали відхід його від крайнього націоналізму НФА та розроблена концепція національної ідеї – азербайджанства, як умови збереження національної самобутності народу, зростання суспільної свідомості соціуму. Розроблена і запропонована Г. Алієвим суспільству концепція розвитку держави об'єднувала три компоненти: «національну незалежність – національну ідентичність – інтеграцію до світового співтовариства». Саме вона стала провідною для всіх етнічних груп, які проживають в Азербайджані і вважають його своєю спільною Батьківщиною, та отримала у подальшому визначення «азербайджаністика». Політик наголошував, що жодні засоби не об'єднують народи так, як мова, національно-духовні традиції і цінності, які важливі для громадян держави та й для азербайджанців, які живуть у зарубіжних країнах [2]. Вкрай важливо, щоб всі вони підтримували, допомагали один одному, щоб разом дотримувалися своїх національних звичаїв і традицій, спільно відзначали національ-

ні свята. «Азербайджанство, – на думку Гейдара Алієва, – означає збереження своєї національної приналежності, національно-духовних цінностей і в той же час збагачення їх синтезом, інтеграцією з загальнолюдськими цінностями, які сприяють розвитку кожної людини».

Стратегічно важливим кроком політико-правового характеру для розвитку національної держави та її економіки стало прийняття на всенародному референдумі 12 листопада 1995 р. Конституції незалежної Азербайджанської Республіки [3]. Нова Конституція, визначивши систему державного правління, права і обов'язки громадян та держави, одночасно відобразила й основи політичної та економічної системи, найважливіші принципи функціонування держави. В АР державна влада організована за демократичними засадами поділу влади. Відповідно до концепції поділу влади, виконавча її складова належить Президенту Азербайджанської Республіки, законодавча – парламенту, Міллі Меджлісу АР (125 депутатів), судову владу здійснюють незалежні суди.

Вищою метою держави проголошувалося забезпечення прав і свобод людини та громадянина, підкреслювалася соціальна спрямованість державної політики. У жовтні 1998 р. Г. Алієв був переобраний президентом Азербайджану на другий термін, набравши 77,7% голосів виборців. Його основний суперник Е. Мамедов здобув підтримку 11,84% громадян, які взяли участь у голосуванні. Спостерігачі ОБСЄ відзначили певні вади виборчого процесу. Згідно з висновком міжнародних і національних спостерігачів, перші парламентські вибори в Азербайджані періоду незалежності в листопаді 1995 р., президентські вибори в жовтні 1998 р. і перші муніципальні вибори в грудні 1999 р. і березні 2000 р. мали певні відхилення від демократичних стандартів. Певні закиди у сторону офіційного Баку небезпідставно робилися і за знакових подій наступних політичних змін. Подальша політична динаміка в країні засвідчила посилення авторитаризму та формування системи «керованої демократії». Водночас слід однозначно наголосити, що саме постать Гейдара Алієва, його організаторський талант і чудові лідерські та людські якості, далекоглядність державотворця врятували країну. Саме він став головним будівничим сучасного Азербайджану з його довершеною структурою законодавчої і виконавчої влади.

Використані джерела та література:

1. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха в 3-х томах. Т.3. Возвращение (1990-2003). Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2020. 624 с., ил.
2. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Азербайджанська Республіка: засади успішних трансформаційних перетворень. *Тематичний випуск журналу Проблеми всесвітньої історії*. 2021. 4(16) С. 155-174.
3. Конституція Азербайджанської Республіки. Президент Азербайджанської Республіки Ильхам Алиев. URL: <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution>

Т.О. Метельова

к.філос.н., доцент,

провідний науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ТОТАЛІТАРНИЙ СПАДОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЯК ВИКЛИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВ: ЦІННІСНИЙ ВИМІР

Розглянуто дві поширені в країнах пострадянського простору базові моделі державотворення, що корелюють з також базовими ціннісними системами. Показано, що панування культурних інваріантів, ґрунтованих на так званій Другій ціннісній системі, призвело в азійській частині пострадянського простору до архаїзації суспільно-політичних стосунків. Відродження ж національно-культурного життя в європейській частині потягло за собою посилення Першої ціннісної системи.

Ключові слова: ціннісні системи, пострадянські країни, державотворення, тоталітарний спадок, демократизація.

The Totalitarian Heritage of Post-Soviet Countries as a Challenge to the Democratization of Societies: The Value Dimension

Two basic models of state creation that are widespread in the countries of the post-Soviet space and correlate with the basic value systems are considered. It is shown that the dominance of cultural invariants based on the so-called Second Value System has led to the archaization of socio-